

КРАЄЗНАВСТВО

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В. Б.

ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО РИМОВА

У зв'язку з дослідженням подій походу Ольговичів 1185 р., оспіваного у "Слові о полку Ігоревім", за останні два століття виник цілий напрям гуманітарних досліджень, який одержав дещо умовну назву Словознавство. Його надбанням є з'ясування багатьох спірних питань тексту, розкриття цілого комплексу його "темних" місць. Втім, історико-географічний аспект власне походу ще залишається слабо розробленим, а деякі питання взагалі далекі від розв'язання. До останніх належить локалізація географічних об'єктів, зокрема Шеломяні, річок Сальниця, Сюурлій та Каяла. Також не все вирішено з реаліями, пов'язаними з відповідним ударом ханів Гзи і Кончака, коли вони після перемоги на Каялі вдерлися на землі Русі. Гза рушив у Посеймя, намагаючись захопити Путивль, але пограбував лише навколишні села. Про це свідчить Іпатіївський літопис: "возмятошося городи Посемьские и бысть скорбь и туга люта, яко же николи же не бывала во всем Посемьи /.../ Князи изымани и дружина изымана, избита" [1, стб. 637].

Досвідчений Кончак діяв інакше, і саме з його діями, точніше, з інформацією у писемних джерелах про ці дії, пов'язана проблема локалізації міста Римова.

Літопис сповіщає, що після спроби захопити Переяславль половці, очолювані Кончаком, на зворотньому шляху підійшли до Римова: "То слышавше Половци, и возвратишася от Переяславля. Идуши же мимо, приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городе /.../. Да котореи же гражане выидоша изъ града, и бяхуться, ходяще по Римьскому болоту, то теи избыша плена" [1, стб. 647-648].

У "Слові о полку Ігоревім" ці події зображено поетично: "Се у Римь кричатъ подь саблями половецкыми, а Володимиръ подь ранами. Туга и тоска сыну Глебову" [2, с.12].

Вперше ж це місто згадується у "Повчанні" Володимира Мономаха під 1096 р.: "и идохом на вои ихъ за Римовь, и богъ ны поможе - избихом я, а другия поимахом" [3, стб. 249].

У цій статті ми й зупинемося на питанні локалізації Римова, дослідження якого налічує два століття, але залишається ще далеким від остаточного вирішення, отже, є актуальним і нині.

Наведені повідомлення не дають чіткої географічної прив'язки, тому дослідниками було висунуто низку гіпотез. Зупинимося на історіографії питання і розглянемо основні точки зору.

Вперше спробував прив'язати назву міста до відомого географічного об'єкта М. М. Карамзін. Так, в "Истории государства Российского" він зазначав: "се у Римь (Ромена?) кричатъ подь саблями Половецкыми, а Володимеръ

(Переяславский) подь ранами"; т. е. Половцы рубили жителей Роменских саблями, а раненный Владимир не мог помочь им" [4, с. 38, 73].

М. Ф. Граматин погодився з М. М. Карамзіним, що Рим - це Ромни Полтавської губернії, лише пояснив, що первісною була назва Римів [5, с. 170, прим. 119; с. 179, прим. 134].

При посиланні на М. М. Карамзіна, але без аналізу і коментарів, також ототожнює Римів і Рим один із перших фахівців з історичної географії Східної Європи П. Г. Бутков [6, с. 102, 116].

Точка зору М. М. Карамзіна домінувала досить довго, але у 1842 р. її піддав сумніву Ердман, правда, наводячи дещо несподівані аргументи: "...почему выставляет безымянный стихотворец только город Ромен; неужели потому, что там произошло что-нибудь важное?". Ердман пропонує замість "уРим" читати "Урим", вбачаючи в останньому слові означення чогось, що носили первосвященники на грудях як символи одкровення та істини [7, с. 19-46]. Зрозуміло, таке штучне привнесення релігійності у майже світський твір з описом цілком реальної історичної події не знайшло прихильників.

М. П. Погодін у 1850 р. першим у друкованій публікації висловив думку, що слід розрізняти м. Ромен у "Повчанні Мономаха" і Римів, і що останній (за М. П. Погодіним Рим) - це селище "на границе уездов Роменского, Лохвицкого и Прилуцкого" [8, с. 266-267].

С. М. Соловйов окремо не торкався питання локалізації, лише зазначив дещо ухильно: "Есть селение Рим, значащееся на границе уездов Роменского, Лохвицкого и Прилуцкого" [9, с. 321, прим. 2]. Показово, що поважний вчений майже дослівно повторив цитовану вище фразу М. П. Погодіна, яку через чверть століття теж майже дослівно повторив і П. П. Вяземський [10, с. 286].

Д. І. Прозоровський, відомий своїми новаторськими тлумаченнями тексту "Слова", опублікував дослідження де, зокрема, торкався і нашого питання. З посиланням на М. Судієнка, вчений наводить назви річки Ром, або Рома та села Ромець, що знаходилися у Гадяцькій сотні Ніжинського полку, і доходить висновку, що десь у цій місцевості і було розташоване місто Рим [11, с. 274].

У 1883 р. О. Й. Партицький, вважаючи, що сон Святослава цілком побудований на грі слів і словосполучень і наводячи кілька прикладів, запропонував читати: "Се умьри кричатъ под саблями" де "умери" - валькірії скандинавської міфології, які грізно "верещали" під саблями половецькими захищая половців від руських стріл [12, с. 61, 63].

Наближено до думки Д. І. Прозоровського розглядав це питання і М. П. Барсов, лише дещо деталізував, вважаючи, що назву Римов слід прив'язувати до с. Римовка на притоці Псла річці Грунь на північний схід від Гадяча [13, с. 142]. Нині це с. Римарівка Гадяцького району Полтавської області. П. В. Голубовський однозначно погодився з М. П. Барсовим [14, с. 130, прим. 3].

Таким чином, усі названі вчені фактично повторили, з деякими незначними уточненнями, позицію М. П. Погодіна, за якою і утвердився пріоритет саме такої локалізації Римова.

Але у середині ХХ ст. Ф. Я. Прийма опублікував статтю про наукову спадщину З. Доленги-Ходаківського, де переконливо довів, що гіпотеза М. П.

Погодіна і його прибічників у цьому питанні ще за тридцять років до нього "в очень скромной форме была высказана Зорианом Доленгой-Ходаковским, у которого она, вероятно, и была заимствована Погодиным". Ф. Я. Прийма, досліджуючи неопубліковані рукописні твори З. Доленги-Ходаківського, виявив у четвертому томі його відомого "Словаря" згадку: "Рим - село в Прилуцком уезде, у истока Глиной, впадающей в Удай" [15, с. 86, прим. 6].

Згодом у більш розлогому дослідженні Ф. Я. Прийма навів додаткові аргументи на користь пріоритету саме З. Доленги-Ходаківського, а не М. П. Погодіна. Він звернув увагу на маргіналії вченого у його екземплярі "Истории" М. М. Карамзіна, де у трьох випадках Римів ототожнюється з Ромнами. Останню назву З. Доленга-Ходаківський тричі закреслив і виправив на "село Рим в Прилуцком уезде" [16, с. 122-123].

Також вчений підкреслив, що на користь ототожнення назв Римов і Рим свідчить місце Іпатіївського літопису під 1185 р.: "Идуци же мимо приступиша к Римови". Ф. Я. Прийма далі зазначає: "Здесь Римови является дательным падежом от именительного Рим, подобно тому, как дательным падежом является употребляемая в этой же летописи и в этом же месте форма к Донови (= к Дону): "Хотя ити на Половци к Донови на все лето" [15, с. 85-86].

Аналогічну думку, правда, без зв'язку з географією міста, а з приводу особливостей палеографії рукопису "Слова о полку Ігоревім", досить аргументовано висловила М. В. Щепкіна, стверджуючи, що виносні могли застосовуватися у будь-якому слові: "Конечные выносы могли применяться в любом слове: понизи[т], вонзи[т]; у Ри[м] = у Риме, или у Римове (?)" [17, с. 12].

В одній зі своїх ранніх праць відомий фахівець з історичної географії В. Г. Ляскоронський у 1897 р. висунув версію, що згодом стала основою для "південного" варіанта локалізації Римова. Вчений без конкретної географічної прив'язки вказував, що на зворотньому шляху від Переяславля Кончак рухався коротким шляхом через пониззя Сули, де і напав на Римів [18, с. 426-427]. Через десять років він вже конкретизує цю думку, наголошуючи, що літописний Римів знаходився на нижній течії Сули, неподалік від впадіння в неї річки Буромки, "на которой стоит М. Буромка, по местному произношению Буримка (с ударением на и), "на супротив" которой расположено урочище Супромы, близкое по названию к Римову" [19, с. 294-299].

М. С. Грушевський локалізував місто біля хутора Рим Прилуцького повіту і слушно зазначав, що окрім "подібності імені за тим не можна більше нічого вказати". Далі вчений, не погоджуючись з В. Г. Ляскоронським стосовно ідентифікації Буримки на Сулі і "уход Ромковщину" з Римовим, підкреслював, що лише наявність городища може бути аргументом у цьому питанні [20, с. 607].

О. С. Орлов звернув увагу на те, що у літописі місто названо "Римовъ" (і підтримано словом "римовичи"), а болото "Римским", що дозволяє будувати форму "Римь". Вчений вважав, що Римів слід шукати у пониззі Сули [21, с. 123].

Певним підсумком пропонованих локалізацій є кілька праць К. В. Кудряшова. У цілому погоджуючись з В. Г. Ляскоронським, вчений вказував на наявність боліт, що тягнуться нижньою течією Сули на кілька десятків

кілометрів, неподалік від Буромки. Він вважав це додатковим аргументом: "Наличие этих болот является весьма веским доводом в пользу отождествления Буромки с летописным Римовым" [22, с. 76].

Розглянувши деякі варіанти локалізації Римова, вчений зазначав, що Ромни, Рим і Римарівка знаходяться неподалік один від одного у районі, "примыкающему" до Посеймя, тоді як літопис, на думку К. В. Кудряшова [22, с. 74], пов'язує руйнування Римова з діями Кончака біля Переяслава: "Половци же ... гнаша отаи к Переяславлю и взяша все города по Суле, и у Переяслава бишася весь день" [3, стб. 399].

Грунтуючись на лінгвістичних спостереженнях, Ф. Я. Прийма висловився проти цієї гіпотези, вважаючи, що визнати її переконливою не можна, "так как она не находит никакого подтверждения в топонимике местности, а предположенные Ляскоронским и Кудряшовым, как производные от Римов, современные названия: Малая Буромка и Супромы противоречат всяким правилам видоизменения географических названий и поэтому не могут быть признаны удачными" [16, с. 123].

Окремо не зупиняючись на питанні локалізації Римова, військовий інженер Г. Е. Пядишев у статті, присвяченій походу Ігоря, на картосхемі позначає розташування міста на Нижній Сулі [23, с. 46].

Л. С. Махновець у "Географічно-археологічно-етнографічному покажчику" до Іпатіївського літопису однозначно локалізує Римів як городище біля с. Велика Буримка Чорнобаївського району Черкаської області [24, с. 566].

Відомий сучасний лінгвіст А. А. Залізник, окрім двох відомих варіантів літописних назв (Рим і Римів), допускає наявність і третього - Рими подібно до древнього Луки і сучасних Ромни, Суми, Лубни, Кроми і т. ін. [25, с. 303-304].

Автор новітнього дослідження про похід Ігоря Святославича В. І. Подов схиляється до південної версії, зазначаючи, що йому доводилося неодноразово особисто бувати у Великій Буримці, і що він переконаний в її тотожності з Римовим [26, с. 143].

Інакше спробував наблизитися до вирішення проблеми дніпропетровський дослідник М. Т. Гойгел-Сокол (М. Т. Сокол). Він дійшов висновку, що фразу Іпатіївського літопису, де йдеться про рейд Гзи до Путивля ("идоша по оной стороне к Поутивлю"), слід розглядати як протиставлення діям Кончака, тобто останній мав рухатися по іншому берегу Дніпра, отже, і Римів мав знаходитися на Правобережжі [27, с. 74-75]. "Значит, - наголошує дослідник, - город Римов искать на Левобережьи, где его полтора столетия ищут историки и археологи, - не следует: Римов стоял на правой - киевской стороне Днепра".

Далі М. Т. Гойгел-Сокол уточнює, що Римів стояв на р. Самоткань біля сучасного м. Верхньодніпровська, де зафіксовано ще у 19 столітті назви "Рим", "Римський ліс", "село Рим", "Римські хутори" [28, с. 16].

Ще одна гіпотеза, назвемо її "курська", стосується відомого археологічного комплексу Гочево, розташованого біля одноіменного села Біловського району Курської області при впадінні р. Пена у Псел. Пам'ятник відкрив у 1909 р. К. П. Сосновський [29, с. 56-57], у тому ж році там провів масштабні розкопки Д. Я. Самоквасов. Ці роботи, як і дослідження вчених наступних поколінь

(П. С. Рикова, Л. М. Соловйова, О. О. Щеглової, М. О. Тихомирова, Р. В. Терпіловського), дозволяють говорити про цей об'єкт як неординарний, що існував ще у пра- і ранньослов'янські часи.

Отже, саме на підставі праць попередників та власних розкопок і висунув нову гіпотезу курський археолог і письменник Ю. О. Ліпкінг (Ю. О. Олександров) [30, с. 31]. Він доводив, що гочевське поселення і є залишками літописного Римова. Аргументація вченого базується на кількох чинниках - власне археологічних (залишки кільцевої осади гочевських укріплень), історичних (стародавні шляхи кочових набігів, на думку вченого, пролягали саме через Курське Посеймя, вірогідно, мався на увазі Бакаїв шлях), топонімічних (наявність неподалік гочевських городищ "Крутий курган" та "Царів палац" власних назв "Римів лог" або "Римок" та "Римове болото") [31, с. 20].

Міркування Ю. О. Ліпкінга стосовно руху Кончака на зворотньому шляху мають певну логіку. Дійсно, якщо хан рухався назад не вздовж Дніпра, а вздовж Сули, тобто з півдня на північ, то він мав повернути на схід одним із битих стародавніх шляхів. Якщо йдеться про Курське Посеймя, то це мав бути Бакаїв шлях, на траверсі якого і розташоване Гочево.

Проаналізувавши існуючі погляди щодо розташування Римова, археолог Ю. Ю. Моргунов, який присвятив археологічному обстеженню Посулля тривалий час, у цілому приєднуючись до південного варіанта, пропонує свою локалізацію, спираючись в першу чергу на матеріали археології [32, с. 210-216]. Зокрема, вчений, піддавши критиці гіпотези попередників (особливо детально розглянувши гіпотези Ю. О. Ліпкінга і М. Т. Гойгел-Сокола), приєднується до локалізації В. Г. Ляскоронського, лише уточнює, що літописний Римів знаходився на околиці с. Велика Буримка Чорнобаївського району Черкаської області [33, с. 114].

При цьому Ю. Ю. Моргунов, будучи переконаним, що оповідь Іпатіївського літопису містить у собі низку пізніх вставок і редакторських зворотів, пропонує дещо інше тлумачення змісту, наявного у тексті [32 с. 209]. Цілком очевидно, що не можна без будь-якої аргументації вкладати у літописний текст власне його розуміння, відмінне від оригінального. Також вчений цілком слушно зауважує, що "аргумент Ю. А. Липкинга о необходимости захода Кончака на верхний Псел для соединения с Гзаком - всего лишь предположение, не находящее подтверждения в источниках" [32, с. 208]. Останню фразу Ю. Ю. Моргунова буде цілком доречним віднести і до його власної локалізації літописного міста біля В. Буримки.

Певною мірою підтверджують гіпотезу Ю. О. Ліпкінга дослідження сучасних курських істориків С. П. Щавельова [34, с. 57] та Г. Ю. Стародубцева [35, с. 102-103]. Особливо активно відстоює її С. П. Щавельов, який відгукнувся на версію Ю. Ю. Моргунова з досить різкою критикою. Зокрема, він піддав сумніву можливість руйнування валу буримського городища кіннотою Кончака, і, з притаманною цьому досліднику іронією, наголосив, що навіть танковій бригаді таке було б не під силу [34, с. 58]. Там же він досить переконливо доводить, що половці мали повертатися через північні шляхи, тобто через район Гочева.

Таким чином, на сьогодні маємо 5 гіпотез щодо локалізації Римова:

1. Ромни (нині райцентр Сумської області) - М. М. Карамзін, В. Г. Бутков.
2. Рим - "село в Прилуцком уезде, у истока Глинной, впадающей в Удай",
- 3. Доленга-Ходаківський, М. П. Погодін, С. М. Соловйов, П. П. Вяземський, Д. І. Прозоровський, М. С. Грушевський).
3. Буримка (Велика або Мала) - В. Г. Ляскоронський, К. В. Кудряшов, Ю. Ю. Моргунов.
4. Римів на р. Самоткань біля сучасного м. Верхньодніпровська Дніпропетровської області - М. Т. Гойгел-Сокол.
5. Гочево (городище біля с. Гочево Біловського району Курської області)

- Ю. О. Александров-Ліпкінг, С. П. Щавельов, Г. Ю. Стародубцев.

Перелічені гіпотези мають різні чинники аргументації: топонімічні (наявність поряд із шуканим об'єктом географічних назв з відповідним коренем - рим, римове, буримка, супроми і т. ін.); археологічні (наявність давньоруського городища); історико-географічні (прив'язка об'єкта до руху Кончака на зворотньому шляху від Переяславля до Сіверського Донця).

Топонімічний чинник наявний у всіх локалізаціях і тому не може принципово вплинути на зміну ситуації.

Археологічний компонент теж не є визначальним, тому що у гіпотетичному ареалі пошуків (від Верхнього Псла до Нижньої Сули і Середнього Дніпра) налічуються десятки городищ, серед яких окремі можуть вкладатися у схему певної локалізації.

При поєднанні цих двох чинників виникає певний оптимізм щодо перспектив ототожнення археологічної пам'ятки з літописним містом. Це й було головним аргументом для дослідників ХІХ ст., коли наукою ще слабо були розроблені питання географії "Слова о полку Ігоревім". Сьогоднішні наші знання дозволяють дещо інакше підходити до їх вирішення.

Перебуваючи у полоні південного варіанта, тобто пошуків Римова неподалік Дніпра, прихильники таких локалізацій переконані, що Кончак мав від Переяславля рухатися на схід, де, як повідомляє літопис, на зворотньому шляху і напав на Римів. Але джерела не повідомляють, на якій відстані знаходився цей город, та й традиційне тлумачення рядків на кшталт "у Переяславля" та "у Курська" як такі, що ніби фіксують події, які відбувалися біля міст, на сьогодні є застарілим. Подібні дефініції, що часто зустрічаються у літописах, особливо у Іпатіївському, у цілому ряді випадків свідчать про події біля кордонів цих князівств [36. с. 112-113]. Залишається останній чинник - історико-географічний, який є головною проблемою. Справа у тому, що маршрут Кончака теж не з'ясований остаточно, адже треба якимсь чином пояснити, як він міг "полониша вси городы по Суле", тоді як ці городи розташовані не у широтному напрямку, тобто вздовж Дніпра, де, на думку К. В. Кудряшова і Ю. Ю. Моргунова, рухався Кончак, а майже прямо у меридіальному вздовж течії Сули. Та й Переяславль розташовувався за 100 кілометрів на захід від впадіння Сули у Дніпро. Іншими словами, повертався він у Половецький Степ вздовж Дніпра до Середнього Сіверського Дінця чи рухався до останнього на північ вздовж Сули і далі Лосицькою чи Бакаєвою дорогами?

Якщо приєднатися до курської гіпотези, то все ніби узгоджується, окрім одного принципового положення, яке не враховують курські дослідники. Справа в тому, що Курське князівство входило до складу Сіверського і князем у Курську був Всеволод, рідний брат князя Сіверського Ігоря Святославича. В усіх давньоруських джерелах жодного разу не згадується про ворожі або навіть неприязні стосунки між половецьким ханом і сіверським князем. Не маємо жодного прикладу про агресію Кончака на сіверських землях, отже, немає ніяких підстав говорити про його напад на городище Гочево, що розташоване в межах Курського князівства. А от напасти на посульські городи, що входили до Переяславського князівства, Кончак міг і зробив це, як робив і раніше, і пізніше. Повертався ж він, дуже вірогідно, відомою половцям Лосицькою дорогою.

Тепер можемо дійти висновку, що літописний Римів слід шукати або у Верхньому Посуллі, або дещо далі на схід вздовж траси Лосицької дороги, яка проходила між сіверськими і переяславськими землями [36, с. 63-72]. Очевидно, слід загалом погодитися з давніми локалізаціями М. М. Карамзіна і З. Доленги-Ходаківського і продовжити пошуки літописного Римова.

1. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись - Т.2. - М., 1962.- 938 стб.
2. Текст "Слова о полку Игореве" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т. 1.- 1995. Тут і далі текст першодруку "Слова о полку Игоревім" та примітки перших видавців наводяться за цим виданням без зазначення сторінок.
3. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - Т. 1. - М., 1962.- 580 стб.
4. Карамзин Н. М. История Государства Российского. - Т. 3. -СПб., 1816.- 410 с.
5. Граматин Н. Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славенском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - 220 с.
6. Бутков П. Г. Нечто к Слову о полку Игоря // Вестник Европы. - 1821.- Ч.121.- № 21.- С. 96-128.
7. Эрдман. Следы азиатизма в "Слове о полку Игореве" // Журнал министерства народного просвещения. - 1842.- Ч. 36. - № 9. - Отд. 2.- С. 19-46.
8. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. - Т. 4. - М., 1850- 410 с.
9. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. - Книга первая. - Т. 1-5. - СПб., 1911. - 1726 стб.
10. Вяземский П. П. Замечания на Слово о полку Игореве. - СПб, 1875. - 518+104 с.
11. Прозоровский Д. И. Новый опыт объяснительного изложения Слова о полку Игореве // Записки Отделения русской и славянской археологии русского археологического общества.- СПб. - 1882. - Т.3. - С. 211-293.
12. Партицкий Ом. Темни мѣстца в "Словѣ о полку Игоревѣ". - Львів, 1883.- 110 с.
13. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. - Варшава, 1873. - 179- LXXV с.
14. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII вв.- К., 1884. -254 с.
15. Прийма Ф. Я. Зориан Доленга-Ходаковский и его наблюдения над "Словом о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. - Т. 8. - М. - Л., 1951. - С.71-92.

16. Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980. - 252 с.
17. Щепкина М. В. Замечания о палеографических особенностях рукописи "Слова о полку Игореве" (К вопросу об исправлении текста памятника) // Труды отдела древней русской литературы. - Т. 9. - М-Л., 1953. - С. 8-17.
18. Ляскоронский В. Г. Історія Переяславської землі зь древнейшихъ временъ до половины XIII столетія. - К., 1897. - 489+XIII с.
19. Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1907. - Апрель. - С. 29-307.
20. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. - К., 1992. - Т. 2. - 1992. - 640 с.
21. Орлов А. С. Слово о полку Игореве. - Слово о полку Игореве. - М. - Л., 1938. - 176 с.
22. Кудряшов К. В. Про Игоря Северского, про землю русскую. - М., 1959. - 80 с.
23. Пядышев Г. Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - 1980. - № 4. - С. 42-65.
24. Махновець Л. Є. Географічно-археологічно-етнографічний показчик // Літопис Руський. - К., 1989. - XVI+591 с.
25. Зализняк А. А. "Слово о полку Игореве": Взгляд лингвиста. - М., 2004. - 352 с.
26. Подов В. И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009. - 198 с.
27. Сокол М. Т. Римов - давньоруське місто-застава // Археологія. - 1977. - № 21. - С. 72-76.
28. Гойгел-Сокол М. Т. Историко-географические аспекты "Слова о полку Игореве" : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. - Днепропетровск, 1978. - 24 с.
29. Щавелев С. П. К. П. Сосновский и его археологические работы в Посеймье // Проблемы ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я : мат. наук. конф. - Білопілля, 1994. - 78 с.
30. Щавелев С. П. Судьбы исторических древностей южной России и их место в провинциальной культуре XVII-XX веков (По материалам археолого-этнографического изучения Курского края) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. доктора истор. наук. - Курск, 2002. - 42 с.
31. Александров Ю. А. Поиски древнего Рима // Знание-сила. - 1969. - № 8. - С. 19-21.
32. Моргунов Ю. Ю. К изучению летописного города Римова // Советская археология. - 1989. - № 1. - С. 206-218.
33. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. Вып. 2. - Курск, 1996. - 160 с.
34. Щавелев С. П. Первооткрыватели курских древностей. Очерки истории археологического изучения южнорусского края. Вып. 3. Советское краеведение в провинции: взлет и разгром (1920-1950-е гг.) . - Курск, 2002. - 200 с.
35. Стародубцев Г. Ю. Средневековый замок (городище "Царский Дворец" на верхнем Псле) // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура : материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса. - Курск, 2009. - С. 101-110.
36. Звагельський В. Б. Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті дослідження "Слова о полку Ігоревім"). - Київ-Суми, 2010. - 236 с.